

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

نماز به سه حوزه قابل تقسیم است: یکی حوزهی مقدمات نماز است که به طور مشروح بحث کردیم. حوزهی دوم مقارنات نماز است؛ یعنی آنچه همراه با نماز و در خود آن انجام می‌شود، از تکبیرة الاحرام تا سلام نماز؛ که خدا عنایت کرد این بحث را هم در جلسه به پایان بردیم. اما سومین حوزه از مباحث نماز، بحث تعقیبات است. به یاری خدا می‌خواهیم وارد بحث تعقیبات نماز شویم.

تعقیبات نماز

یکی از مستحبات مؤکده که ترک آن هم مکروه است، تعقیبات نماز است؛ یعنی هم انجام تعقیبات مستحب مؤکد است و هم تعقیبات را انجام ندادن کراهت دارد و مکروه است. این طور که من در ذهنم منظم کردم، می‌توانیم تحت ده عنوان به بحث تعقیبات بپردازیم. اکنون می‌خواهیم به یاری خدا وارد اولین بحث از تعقیبات شویم، که حکمت، اهمّیت، آثار و انواع تعقیبات نماز است.

حکمت تعقیبات

نماز مناجات با خداست. این حدیث را به خاطر دارید: «الْمُصَلِّيُ يُنَاجِي رَبَّهُ»^۱ نمازگزار با پروردگارش مناجات و نجوا می‌کند و راز دل محرمانه و عاشقانه می‌گوید. "نجوا" به

۱. مجلسی، بحار، ج ۶۸، ص ۲۱۶ و منسوب به امام صادق (علیه السلام)، مصباح الشریعة، ج ۱، ص ۱۱۱.

معنای سخن در گوشی و محرمانه گفتن است؛ و این تمثیل را هم به کار برده‌ایم که وقتی عاشق و معشوق همدیگر را در آغوش می‌گیرند، هنگامی که آهسته در گوش هم صحبت می‌کنند، به آن نجوا می‌گویند. مناجات از همین ریشه گرفته شده است؛ بنابراین «الْمُصَلِّي يُنَاجِي رَبَّهُ» یعنی نمازگزار در حال معاشقه‌ی محرمانه با محبوب و معشوق ازلای است. پس خود نماز، مناجات، نیایش و نجواست. این مناجات، با مناجات پیشواز می‌گردد و آغاز می‌شود. بخشی از بحثی که در حوزه‌ی مقدمات نماز گفتیم، جنبه‌ی مناجات و راز و نیاز و دعا داشت. آنچه نمازگزار به مثابه‌ی دعا‌های افتتاح نماز می‌خواند، همه نیایش بود. خود اذان، اقامه و پس از آن، تکبیرات افتتاحیه و ادعیه‌ای که در فاصله‌ی هریک از این هفت تکبیر تا تکبیرة الاحرام وارد شده بود و خدمت عزیزان عرض کردیم، همه‌ی نیایش است. پس نمازگزار با نیایش به استقبال نماز می‌رود. وقتی هم وارد نماز می‌شود، مشغول نیایش است؛ وقتی هم نمازش تمام می‌شود، به نیایش می‌پردازد و ادامه می‌دهد. تعقیبات نماز مناجات و نیایش است. همان جریان نیایش که پیش از نماز شروع شد، با نماز ادامه پیدا کرد؛ در تعقیبات نماز استمرار پیدا می‌کند.

این دو آیه‌ی سوره‌ی انشراح: «فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ؛ وَإِلَىٰ رَبِّكَ فَارْجِعْ»^۲ معانی متعددی دارد. یکی از معانی آن را در قالب این روایت خدمتتان عرض می‌کنم. امام باقر علیه السلام فرمودند: «فَإِذَا قَضَيْتَ الصَّلَاةَ» وقتی نمازت را به جا آوردی و نمازت تمام شد؛ «بَعْدَ أَنْ تُسَلِّمَ وَأَنْتَ جَالِسٌ» بعد از اینکه سلام نماز را دادی و در سجاده‌ات نشست؛ «فَانصَبْ فِي الدُّعَاءِ» پس در دعا

^۲. سوره‌ی انشراح، آیه‌های ۷ و ۸.

کردن بکوش. «مِنْ أَمْرِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ» چه در امور دنیوی و چه در نیازهای اخروی خود دعا کن. «وَ إِذَا فَرَعْتَ مِنَ الدُّعَاءِ فَارْغَبْ إِلَى اللَّهِ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى أَنْ يَتَقَبَّلَهَا مِنْكَ»^۳ و هنگامی که دعاهایت را تمام کردی و از دعا کردن فارغ شدی، به خدای متعال رو کن و میل و رغبت نما؛ تا خدای تبارک و تعالی عبادت و دعاهایی را که کردی، مورد قبول قرار دهد. بنابراین یکی از معانی آیهی شریفه «إِذَا فَرَعْتَ فَأَنْصَبْ؛ وَ إِلَى رَبِّكَ فَارْغَبْ» ناظر بر تعقیبات نماز است؛ یعنی «فَإِذَا فَرَعْتَ مِنَ الصَّلَاةِ» وقتی از نماز فارغ شدی، «فَأَنْصَبْ فِي الدُّعَاءِ» در دعا کردن بکوش. این اشاره‌ی به بحث تعقیبات است.

همه‌ی دستورالعمل‌های عبادی‌یی که ما در دین داریم، به منزله‌ی یک دوره‌ی آموزشی و تمرین کسب مهارت است، برای اینکه مهارتی را بدست بیاوریم تا آن مهارت را به همه‌ی زندگی‌مان تعمیم دهیم و به کار ببندیم؛ چه نماز، چه روزه، چه حج و چه هر یک از عبادات دیگر.

قرآن کریم در مورد نماز می‌فرماید: «فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ» هنگامی که نماز را به‌جا آوردید. نماز را برای چه به‌جا می‌آوریم؟ قرآن فرمود: «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي»^۴ نماز را به‌پا بدار برای اینکه یاد مرا در قلبت، وجودت و زندگیت پررنگ کنی و زنده نمایی. پس نماز برای ذکر و یاد خداست. این آیه‌ی شریفه‌ی قرآن می‌گوید: «فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ» وقتی نمازتان را به‌جا آوردید، «فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَ قُعُودًا وَ عَلَى جُنُوبِكُمْ»^۵ بعد از نماز هم در هر حالی که هستید، چه در

۳. حرّ عاملی، وسائل الشّیعة، ج ۶، ص ۴۳۱ و مجلسی، بحار، ج ۸۲، ص ۳۲۵ و حمیری، قرب الاسناد، ص ۷.

۴. سوره‌ی طه، آیه‌ی ۱۴.

۵. سوره‌ی نساء، آیه‌ی ۱۰۳.

حال قیام و ایستاده، چه در حال قعود و نشسته، و چه در حال بر پهلو خوابیده، باز هم ذکر خدا را به جا بیاورید و خدا را یاد کنید. یعنی نماز تمرینی بود برای کسب مهارت به یاد خدا بودن؛ اما این به یاد خدا بودن نباید با سلام نماز تمام شود. ما غیر از این سه حالت نداریم: ایستاده، نشسته، خوابیده. بعد از تمام شدن نماز در هریک از این سه حالت که هستی، باز هم خدا را یاد کن: «فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَ قُعُودًا وَ عَلَى جُنُوبِكُمْ».

حج شکل دیگری از ذکر و یاد خداست. قرآن می گوید: «فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ» هنگامی که مناسک خود را به پایان بردید، چه کار کنید؟ «فَاذْكُرُوا اللَّهَ»^۶ خدا را یاد کنید؛ یعنی آنجا یاد خدا بودن را تمرین کردی و اکنون در ادامه ی زندگی ات هم یاد خدا را استمرار ببخش. پس هدف، استمرار یاد خدا، استمرار در ارتباط قلبی بودن با خدا، در گفتگوی قلبی بودن با خدا و در مناجات با خدا بودن است. چنانکه امیرالمؤمنین علیه السلام فرمودند: «كُنْ لِلَّهِ ذَاكِرًا عَلَى كُلِّ حَالٍ»^۷ در هر حالی هستی، یاد خدا باش. می خوری، می خوابی، تجارت می کنی، درس می خوانی، درس می دهی، ورزش می کنی، تفریح می کنی، در هر حال هستی. «كُنْ لِلَّهِ ذَاكِرًا عَلَى كُلِّ حَالٍ»؛ یعنی یک لحظه ی زندگی ات خالی از یاد خدا نباشد.

نماز خواندی تا یاد خدا بودن را یاد بگیری، اکنون باید یاد خدا بودن را استمرار ببخشی. دو رکعت، سه رکعت یا چهار رکعت نماز خواندی، به یاد خدا بودن را تمرین کردی. اکنون می خواهی این به یاد خدا بودن را استمرار ببخشی و همه ی زندگی ات را به نماز

^۶. سوره ی بقره، آیه ی ۲۰۰.

^۷. مجلسی، بحار، ج ۴۲، ص ۲۰۳ و محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱، ص ۲۵۷ و مفید، امالی، ص ۲۲۲.

تبدیل کنی؛ لذا قرآن هم فرمود: «الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ»^۸ کسانی که بر نمازشان دائمند و دوام دارند. به قول بابا طاهر: «خوشا آنان که دائم در نمازند».

تعقیبات نماز زمینه‌ساز دائمی شدن نماز است. سلام نماز را داده‌اید و نماز با «السلام علیکم وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ» تمام شد. اکنون تعقیبات، نماز را استمرار می‌بخشد. تعقیبات می‌خواهد نماز را به تمام عرصه‌ی زندگی بیاورد؛ همه‌ی زندگی را به نماز تبدیل کند و همه‌ی زندگی نماز شود. آموزه‌ها و ارزش‌های بزرگ نماز، که خدا عنایت کرد در طول این مدت به بخشی از آن اشاره کردیم، نباید فقط هنگام نماز خواندن باشد. اینها آموزه‌هایی است که باید همه‌ی عرصه‌ی زندگی انسان را دربرگیرد. تعقیبات نماز تمهیدی است برای همین. می‌گوید: نمازت تمام شد؛ اما رها نکنی! تعقیب کن. مسیری را که در این معراج روحانی داشتی، که «الصَّلَاةُ مِعْرَاجُ الْمُؤْمِنِ»^۹، ادامه بده. سلام نماز را دادی؛ اما بگذار همه‌ی زندگی‌ات معراج شود و تمام آن آسمانی گردد. روح نماز را بر همه‌ی زندگی‌ات حاکم کن. اگر این‌گونه شود، همه‌ی زندگی خدایی می‌شود.

یکی از فرازهایی که قبل از تکبیرة الاحرام خوانده می‌شد، این آیه‌ی شریفه‌ی قرآن بود که «إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ»^{۱۰} می‌گوید: «صَلَاتِي» نماز من، «و نُسُكِي» همه‌ی عبادات و مناسک من، «و مَحْيَايَ» همه‌ی زندگی من «و مَمَاتِي» و مردن من، «لِلَّهِ رَبِّ

^۸سوره‌ی معارج، آیه‌ی ۲۳.

^۹قمی، سفینة البحار، ج ۲، ص ۲۶۸ و کبیرمدنی شیرازی، الطراز الاول، ج ۴، ص ۱۵۸.

^{۱۰}سوره‌ی انعام، آیه‌ی ۱۶۲.

العالمین» برای خداست که پروردگار جهانیان است. این گونه خدایی می‌شود. هم این پیام را قبل از تکبیرة الاحرام به خودتان یادآور شدید و برای خود بازگو کردید؛ هم با تعقیبات این هدف را دنبال می‌کنید که همه‌ی زندگی و مرگتان، به زندگی و مرگ خدایی تبدیل شود.

جالب است برایتان بگویم: شخصی از امام صادق علیه السلام سؤال می‌کند: من نمازم را که می‌خوانم، بعضاً پیش می‌آید کار فوری‌یی دارم و ناگزیرم بلند شوم. خیلی دلم می‌خواهد تعقیب نماز را بخوانم؛ اما به‌ناچار مجبور می‌شوم بلند شوم و بروم. این مشکلم را چگونه حل کنم؟ حضرت فرمودند: «إِنْ كُنْتَ عَلَى وَضوءٍ فَأَنْتَ مُعَقَّبٌ»^{۱۱} اگر وضوی خودت را حفظ کنی، ولو دنبال کارت می‌روی، تو در حال تعقیبات نماز هستی. این خیلی جالب است! وضویت را حفظ کرده‌ای، داری کاسبی می‌کنی؛ درس می‌دهی؛ عمل جراحی انجام می‌دهی؛ کالای صنعتی می‌سازی؛ کار کشاورزی می‌کنی، هر کار که می‌کنی؛ فرمودند: اگر در حال وضو باشی، همین‌ها هم تعقیب است. این همان نکته‌ای است که عرض کردم که تعقیبات آمده است تا روح نماز را در کلّ زندگی بدمد و همه‌ی زندگی ما نماز شود. این نکته بسیار مهم است که ما فهم درستی از تعقیبات پیدا کنیم و بدانیم حکمت تعقیبات چیست.

اهمّیت و آثار تعقیبات در روایات معصومین علیهم السلام

^{۱۱} طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۳۲۰ و صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳۲۹ و حرّعاملی، وسائل الشیعة، ج ۶، ص ۴۵۷.

روایات بر امر تعقیبات و اهمیت آن تأکید ویژه‌ای دارند. امام صادق علیه السلام فرمودند: «ما عَالَجَ النَّاسَ شَيْئاً أَشَدَّ مِنَ التَّعْقِيبِ»^{۱۲} مردم به معالجه‌ای جدّی‌تر از تعقیب نپرداختند؛ یعنی یک معالجه‌ی بسیار جدّی، عمیق، سخت و مهم، خود تعقیبات نماز است. تعقیبات نماز یک معالجه‌ی بسیار مهم برای روح و جان و زندگی و همه‌چیز انسان است.

همچنین در روایت دیگری از امام صادق علیه السلام نقل شده است: «مَنْ صَلَّى صَلَاةً فَرِيضَةً» کسی نماز واجبی را بخواند، «وَعَقَّبَ إِلَى أُخْرَى» و بعد از آن نماز تعقیبات را ادامه دهد تا به نماز بعدی برسد؛ مثلاً نماز مغربش را خواند، تعقیبات را به‌جا بیاورد تا هنگامی که می‌خواهد نماز عشاء را بخواند؛ یا نماز ظهر را خواند، تا نماز عصر مشغول تعقیبات باشد. گر چه برای ما خیلی دور از ذهن است؛ اما بدانیم افرادی هستند که این کمالات در آنها وجود دارد که نماز صبح را می‌خوانند، تا نماز ظهر مشغول تعقیبات نمازند. در مورد ائمه علیهم السلام بعضاً نقل شده است که این‌گونه بودند. یا نماز عصر را می‌خوانند تا هنگامی که مغرب فرا برسد، مشغول تعقیب نمازند؛ امام صادق علیه السلام فرمودند: کسی که نماز واجبی را به‌جا بیاورد و تا نماز بعدی مشغول تعقیبات شود و این فاصله را با تعقیبات پر کند، «فَهُوَ صَيِّفُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ» او مهمان خدای عزوجل است. «وَحَقٌّ عَلَى اللَّهِ أَنْ يُكْرِمَ صَيِّفَهُ»^{۱۳} و خدا این حق را بر خود پذیرفته و این حق به‌منزله‌ی میزبان بر عهده‌ی خداست که در حق میهمان خود کرم نماید؛ میهمان خود را اکرام کند و او را گرمی بدارد. بنابراین کسی که تعقیبات نماز

^{۱۲} طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۱۰۴ و حرّعاملی، وسائل الشیعة، ج ۶، ص ۴۲۹ و فیض‌کاشانی، واف، ج ۸، ص ۷۸۴.

^{۱۳} طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۱۰۳ و کلینی، کافی، ج ۳، ص ۳۴۱ و حرّعاملی، وسائل الشیعة، ج ۶، ص ۴۳۰.

می‌خواند، میهمان است و خدا میزبان اوست؛ و خدای متعال کریمانه از میهمان خود استقبال و پذیرایی می‌کند.

اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ وَ عَجِّلْ فَرَجَهُمْ